

КОЗАЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РАНЬОГО ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.).

Українська історіографія першої половини ХІХ ст. досягла значних успіхів. Її розвиток відбувався в тісному зв'язку з потребою краю в піднесенні інших галузей науки і освіти. Відкриття у Харкові, в Києві, а пізніше в Одесі університетів відіграло важливу роль у підготовці наукових сил істориків.

Серед представників української історіографії першої половини ХІХ ст. певне місце займають два брати — Яків і Олександр Марковичі, що походили зі старшинського роду, який здобув права російського дворянства.

Наукова спадщина старшого брата — Якова Михайловича Марковича — залишилася незначною. Вона становить лише один невеликий твір “Записки про Малоросію, її жителів та виробництва”. Слід погодитися з думкою О. Лазаревського, який підкреслив у свій час, що, “незважаючи на малий обсяг книжки, вона як по задуму, так і по виконанню являє собою учено-літературну працю, автор якої у всякому разі не повинен залишатися забутим”.¹ Обминувши улюблену для всіх істориків ХVІІІ і ХІХ століть тему про героїчну історію козацтва він перейшов до найближчих часів — до стислого викладу становища України в часи царювання Катерини ІІ і Павла І.

Творчість іншого дослідника — Олександра Марковича — припадає на 30-40-ві роки минулого століття. Його історичні праці за життя вченого переважно не друкувалися; лише частина їх була видана пізніше, вже після його смерті. Перші його праці являли собою упорядковану збірку паперів сімейного архіву. У ній були надруковані документи, які стосувалися соціально-економічних і побутових явищ історії Лівобережної України ХVІІ-ХVІІІ століть. Це були, зокрема, невідомі до того часу гетьманські універсали другої половини ХVІІ і першої половини ХVІІІ століття про земельні надання і маєтності, про торгівлю і промисли, мемуари і листування старшини, які розкривали важливі факти побутового характеру, родинних відносин старшинських родин тощо.

¹ Див.: Марченко М.І. Українська історіографія. К., 1959, с. 127.

Серед представників української історіографії першої половини XIX століття помітне місце посідає Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський, головною працею якого була “Історія Малої Росії” у чотирьох томах, що вийшла вперше з друку у Москві 1822 р.² У 1830 р. вийшло друге видання в трьох частинах і 1843 р. — третє. Праця охоплювала період з найдавніших часів до скасування гетьманства в Україні.

Важливе місце в праці Бантиш-Каменського займає питання про історію козацтва, національно-визвольної війни. Воно є центральним у першій частині “Історії Малої Росії”. При викладі цього питання Бантиш-Каменський спирався на велику кількість джерел з архівів іноземної колегії, Малоросійського приказу тощо. Він використовував також усі відомі йому літописи, мемуари й інші пам’ятки літератури XVII-XVIII ст. як друковані, так і рукописні.

Історик зробив спробу розв’язати питання про походження козацтва. Проте в цьому напрямку йому не вдалося зробити серйозного кроку вперед порівняно із своїми попередниками. Він дотримується думки, відомої з Київського “Синописа”, що козаки походять від касогів або черкесів, ідеалізує реєстрове козацтво. Головною силою козацтва, на його погляд, є старшини реєстрових. Вони для автора “Історії Малої Росії” становлять провідну силу. Запорожці, тобто найширші низи козацтва не заслуговують уваги.*

Безперервні битви розглядаються Бантиш-Каменським як прагнення українського народу звільнитися від важкого польського католицького поневолення. Отже, для нього це війна перш за все національно-релігійна. Хоча, слід підкреслити, що у Бантиш-Каменського антипольська тенденційність далеко слабкіша, ніж у інших істориків — його попередників і сучасників.

Друга частина “Історії Малої Росії” містить у собі матеріал з історії України другої половини XVII ст., від Переяславської Ради до обрання на гетьманство І.Мазепи в 1687 р.

Остання, третя, частина “Історії Малої Росії” присвячена розкриттю основних подій політичної історії України від кінця 80-х років XVII ст. до 60-х років XVIII ст., від обрання гетьманом

² Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России со времен присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. М., 1822.

І.Мазепи до скасування гетьманства. Вона є найбільшою за розміром. Крім того, вона містить великий за обсягом (майже третина книги) додаток з примітками й публікаціями використаних автором джерел. Вони становлять значну цінність “Історії Малої Росії”.

Бантиш-Каменський накреслює концепцію історії України XVIII ст., котра є виразно монархічною, вірнопідданською щодо російського царизму. Історія цього періоду постає перед нами в уособленні представників російської держави і козацьких правителів — Петра І, Меншикова, Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, Разумовського та інших діячів з генеральної і полкової старшини. Головними постатями в історії кінця XVII і початку XVIII ст. у Бантиш-Каменського виступають Петро І і І.Мазепа. Першого історик явно ідеалізує, другого зображає в різко негативному висвітленні. Меншиков в “Історії Малої Росії” показаний як користолюбивий і негативний тип, хоч автор не позбавив його також певних рис вірного помічника Петра І.

Більш стриманим у оцінці політики російського царизму в Україні Бантиш-Каменський стає лише від опису подій, пов’язаних з обмеженням гетьманської влади, утворенням Петром І в 1722 р. Малоросійської колегії і до скасування автономного устрою 1764 р., хоча, очевидно, на догідливість Миколі І, якому автор присвятив своє друге і подальше видання “Історії Малої Росії”, він виправдовує все це таким чином: “Зради Виговського, Юрія Хмельницького, І.Мазепи і запорожців вложили Петрові думку перетворити Малоросію... Внутрішній неустрій в часи І.Скоропадського виправдав здійснення цього велетенського наміру”.³ У оцінці діяльності старшини Бантиш-Каменський наслідує концепції попередніх дослідників і поширює популярність чернігівського полковника та наказного гетьмана. В усіх випадках відновлення гетьманства — Данила Апостола, Кирила Разумовського — Бантиш-Каменський повертається до характеристики політики царизму і гетьманського уряду. Проте в нього пробуджуються автономістичні симпатії до минулого, ліквідованого Катериною ІІ козацько-старшинського устрою і того укладу суспільного життя України XVIII ст., до якого вже не було вороття. У автора “Історії Малої Росії”, незважаючи на його ідейні хитання в бік автономізму, все ж у історичному викладі перемагає вірнопідданська концепція. Він задоволений своїми уявленнями про те, що його батьківщина —

³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России, ч. 1, с. 152.

Малоросія цілком увійшла до складу Росії і, перетворена спочатку на намісництво, а потім в губернії, “не взяла ніякої участі в заколотах запорожців, але в усякій час зберігала непохитливу відданість російському престолу”.⁴

Заслуга Бантиш-Каменського полягає в тому, що він здійснив задум багатьох своїх попередників-істориків, звівши виклад історичного матеріалу від давніх часів до 60-х років XVII ст. в певну систему цілісної історії України. Особливо це видно з останнього розділу “Історії Малої Росії”, який містить загальний огляд розвитку України у XVIII ст. Тут подано географічне розташування України, її ґрунти, чисельність населення, стан промисловості, землеробства, тваринництва, торгівлі, характер і звичаї українців, стани українського суспільства (козаки, шляхетство, міщани, посполиті), описи міст, мову, культуру і освіту.

Одним з представників української історіографії другої чверті XIX ст. був Микола Андрійович Маркевич. Його п'ятитомна праця “Історія Малоросії” вийшла у Москві 1842 року.

У поглядах на козацтво Маркевич дещо відрізняється від своїх попередників. Він засудив погляди тих істориків, які не хотіли бачити у козацтві нічого, крім гультайства і розбоїв, тих, що в угоду монархічним концепціям розглядали народні рухи, в тому числі козацькі, як руїнницькі заколоти.

В одному з листів до М.П.Погодіна Маркевич писав: “Увійшло в моду у деяких з дослідників вітчизняних стародавностей нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни (Маркевич мав на увазі Д.Бантиш-Каменського) до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулували козаків втікачами, розбійниками, набродом бродяг і посилаючись на свої крихітні пізнання у вітчизняній історії, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів”.⁶ У спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, Маркевич окремо підкреслює історичні заслуги козацтва у відстоюванні національних та соціальних прав народних мас України.⁷

⁴ Там само, с. 210.

⁵ Багалій Д. Нарис української історіографії. К., 1923-25, т. 1-11.

⁶ Маркевич Н. О козаках // Чтения в обществе истории и древностей Российских. М., 1858, т. IV.

⁷ Василенко Н.П. Осип Максимович Бодянский и его заслуги для учения Малороссии // Киевская старина. К., 1904.

Видне місце серед харківських романтиків у літературі й історіографії 30-40-х рр. XIX ст. належить гуртку Ізмаїла Івановича Срезневського. Наслідком більш як семирічного вивчення Срезневським народної творчості була його збірка “Запорожская старина”, в якій він вмістив уривки з козацьких літописів, неопублікованої ще тоді “Історії Русів”, повісті, історичні пісні і думи про героїчне минуле українського народу XV-XVII століть тощо. У першій частині першої книги ми зустрічаємо уривки з “Історії Русів” про права і надання польських королів українському козацтву, уривки з літописів і народної творчості, про перші козацько-селянські повстання — Косинського, Наливайка, Лободи, Острияниці, про походи козаків на Туреччину, подвиги Сагайдачного і його смерть, думу про трьох братів. У другій частині Срезневський вмістив пісні і думи про події та історичних осіб від часів Б.Хмельницького до гетьманства Мазепи.⁸

Перший ранній період історичної творчості Срезневського закінчується восени 1839 р. у зв'язку з його поїздкою в наукову подорож по слов'янських країнах. Після повернення з-за кордону в 1842 р., зайняття кафедри російської філології Харківського університету, а особливо після переведення на кафедру славистики в Петербурзький університет, увага вченого переключилась на питання російської і слов'янської філології.

З діяльністю Одеського товариства історії і древностей та міста Одеси пов'язана творчість члена цього товариства Аполлона Олександровича Скальковського. Після придушення польського повстання 1830-31 рр. були конфісковані великі архівні фонди учасників повстання. Цей матеріал використав Скальковський для написання книги про гайдамацькі рухи в Україні.⁹ Скальковський не лише заперечив народний характер гайдамацьких рухів, але й дав їм негативну оцінку. Особливо гостро він засуджував селянський рух Коліївщини, заперечував національно-визвольні вимоги гайдамаків, розглядав їх виступи як розбійницькі дії “натовпу, що озброївся просто для розбою і грабунку, задля однієї лише користи”.¹⁰

Козацтво в цілому, особливо запорізьке Скальковський розглядав як реакційне явище в українській історії. Його дії він вип-

⁸ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. Мюнхен, 1971, с. 68-69.

⁹ Скальковський А. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст. 1733-1768. Одесса, 1845.

¹⁰ Скальковський А. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст.

равдовує лише з точки зору захисту православ'я проти мусульманства і католицизму та як силу, що захищала Російську імперію під час війн XVIII ст. Що ж торкається соціальних і національно-визвольних рухів Запорожжя, то їх Скальковський оцінює різко негативно; саме існування Запорожжя в цьому плані він вважає явищем негативним, а скасування його царизмом цілком виправданим.¹¹

З точки зору поширення історичних знань про минуле і сучасне Південної України певне значення мають невеликі праці і статті Скальковського, написані в 40-50-х рр. Такі, наприклад, як “Зносни Запоріжжя з Кримом в 1749 р.”, про колонізацію Південної України і Бессарабії виходцями з інших країн, його напівлітературні твори “Похорон козака”, “Ясир”, чотири випуски історичних нарисів “Порубежники. Канва для романів”, а також “Дунайці”.

Наукова творчість Михайла Олександровича Максимовича в галузі історії вчинила величезний вплив на еволюцію історіографії у XIX ст. У висвітленні історії України XVI-XVII ст. вчений великої ваги надав саме козацтву. Він перший піддав науковій критиці концепції норманістів та скептиків на походження і характер козацтва. Довів, що українське козацтво не було особливим плем'ям. “Скажу виразніше,— писав він в “Листах до Погодіна”,— в Україні обох боків Дніпра козацтво розвинулось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства”.¹² Максимович зараховує козацтво не до племінної, а до соціальної категорії української народності, визначає його як окремих поруч з шляхтою, міщанством, духовенством і посполитими. Виникнення цього стану він пов'язує з певними історичними умовами розвитку українського народу і відносить його до початкового етапу визвольної боротьби українського народу. Він перший в українській історіографії звернув увагу на козацтво як в своїй основі військовий стан та показав дальший поділ його на поселенців-козаків, що жили на волості, і військовий табір — Запорожжя.

Історії козацтва і народних рухів в Україні присвячено значне число творів Максимовича, зокрема, “Повідомлення про літопис Григорія Грабянки, виданий 1854 р. Київською Тимчасовою комі-

¹¹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Одесса, 1885. Ч. I-III.

¹² Максимович М. Собр.соч. К., 1876, т. III, с. 261-162.

сією”, “Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.”, “Історичні листи про козаків Придніпровських”, “Замітки про козацьких гетьманів”, “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного” та праця, що близько прилягає до цього дослідження, — “Сказання про Петра Сагайдачного”, “Спогади про Богдана Хмельницького” та ін.¹³ Серед праць Максимовича слід згадати “Огляд городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького” та “Бубнівська сотня”. У них автор подав опис історико-географічного і адміністративно-політичного становища України в період національно-визвольної війни.

Згадана група творів Максимовича починається розглядом одного з важливих джерел з історії України — літопису Григорія Граб'янки. Критично проаналізувавши цю історичну пам'ятку початку XVIII ст., він виявив у ній багато фактичних помилок і недоречностей, які сприймалися істориками протягом півтора століть як правдиві факти. Праці Максимовича “Повідомлення про літопис Григорія Граб'янки” та “Повідомлення про південно-руські літописи, що видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році” становили для свого часу значний внесок в українську історіографію.

Погляд на характер національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. Максимович висловив у зв'язку з історією козацтва та оцінкою історичних діячів цього руху — Наливайка, Павлюка, Острянина, Петра Конашевича-Сагайдачного, а особливо Богдана Хмельницького. В уявленні Максимовича це був загально-народний рух українського народу проти польського гноблення. Соціальним класовим мотивам цього руху відводилась другорядна роль. На погляд Максимовича, навіть в тих випадках, коли народ виступав проти руського панства, то він спрямовував свій удар проти таких же “ляхів від племені і коліна руського”.

Причини появи козацтва Максимович бачив у зовнішньому чиннику — нападах татар і гнобленні з боку Литви і Польщі. Саме це, на думку Максимовича, й послужило приводом для створення козацтва за “Дніпровськими порогами, там, де войовничий Святослав поклав свою голову, цей прообраз голів козацьких... Запорожжя було гніздом, де родилась дружина, відважна ватага вільних козаків плодилась без матері, бо для неї була Січ мати, а Великий

¹³ Максимович М. Собр.соч. К., 1876, т. I, с. 317-320.

Луг батько. Козаків водила жадоба волі, помсти, битви, здобичі, і всякий виходець, хто б він не був, міг стати їх братом, товаришем, якби тільки приніс з собою бойову відвагу, щоб він прийняв віру і мову їх”.¹⁴

Таким чином, першу половину XIX ст. ми характеризуємо як особливий і, певною мірою, новий етап в розвитку української історіографії, біля підстав якого були процеси українського національного відродження, поширення нових методів історичного дослідження, що дозволяли по-новому оцінити значення козацтва і історії українського народу. Щоправда, праці більшості істориків першої половини XIX ст. мали ще не рідко “любительський” характер. Історики багато уваги приділяли збиранню, поступовому нагромадженню історичного матеріалу, особливо з тих часів, котрі відбилися у історичній пам’яті і традиції як героїчна сторінка народних діянь.

¹⁴ Максимович М. Собр. соч., т. I, с. 837.